

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни ОК.17 «Сучасні проблеми міжнародного
публічного права»
*обов'язкових компонент освітньої програми першого рівня вищої освіти***

(08 «Право», 081 «Право»)

**за темою «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА»**

**Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. №8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробники:

1. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук К.В. Кисильова.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук Д.С. Гета.

Рецензенти:

1. Декан факультету №4 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор М.І. Марчук.
2. Доцент кафедри конституційного та муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент Г.В. Зубенко.

План лекції

1. Поняття і джерела міжнародного гуманітарного права та права міжнародної безпеки.
2. Система всеосяжної міжнародної безпеки. Міжнародні стандарти у сфері прав людини та їх закріплення в міжнародних документах.
3. Міжнародні органи із захисту прав людини. Універсальна система колективної безпеки. Регіональні системи колективної безпеки.
4. Заходи щодо запобігання гонки озброєння.

Рекомендована література:

Основна:

1. Гнатовський М. М. Європейський суд з прав людини та міжнародне гуманітарне право: захист права на життя / М. М. Гнатовський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2011. - Вип. 100(1). - С. 95-99.
2. Гороховська О. В. Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права / О. В. Гороховська, І. С. Семенюк // Держава та регіони. Сер. : Право. - 2014. - № 2. - С. 114-118.
3. Гнатовський, М. М. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для юристів громадських приймалень [Текст] / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий. - Одеса : Фенікс, 2015. - 92 с.
4. Кориневич, А. О. Застосування міжнародного гуманітарного права до збройного конфлікту на території України [Текст] : навч. посіб. / А. О. Кориневич. - Одеса: Фенікс, 2015. - 78 с.
5. Мартиновський Д. П. Міжнародні стандарти прав людини та конституційне забезпечення політичних прав і свобод громадян в Україні / Д. П. Мартиновський // Наше право. - 2013. - № 1. - С. 180-185.
6. Рабінович М. Л. Міжнародні та регіональні стандарти захисту прав людини у контексті діяльності транснаціональних корпорацій / М. Л. Рабінович // Право і суспільство. - 2013. - № 6.2. - С. 383-387.

Додаткова:

1. Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела: монографія. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. 479 с.
2. Короткий Т. Р., Гнатовський М. М. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права: довідник. Київ : Фенікс, 2017. 40 с.
3. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків : Право, 2014. 512 с.
4. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики: монографія / Національний університет «Юридична академія України імені Я. Мудрого». Харків : Право, 2012. 456 с.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>.
6. По міжнародні договори : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

7. Статут Організації Об'єднаних Націй : схвалений 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

Текст лекції

1. Поняття і джерела права міжнародної безпеки. Поняття галузі міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне гуманітарне право виникло значною мірою як право війни. Першою можна назвати роботу **Г. Гроція**, що вийшла в 1625 р. називалася «Про право війни і миру». Головна увага приділялася визначенню правових підстав для початку війни, тобто право на війну (*jus ad bellum*). Друга частина – право війни (*jus in bellum*), що встановлює правила ведення військових дій, розвивалася повільніше. Щодо захисту жертв війни, поранених, полонених, мирного населення – ця частина привернула увагу міжнародного права лише у другій половині XIX ст. Ефективність права війни ніколи не була високою. Згадаймо широко поширену думку: «На війні, як і в любові, немає законів». **Карл фон Клаузевіц** писав, що жорстокість є засобом ведення війни. Проте поступово гуманітарні норми проникали у свідомість і практику держав.

Свого часу **І. Кант** писав: «Стан миру між людьми, що живуть по сусідству, не є природним станом, навпаки, природним станом є стан війни ... Отже, стан миру має бути встановлено примусово».

Це було зроблено в загальному масштабі Статутом ООН, який поставив війну поза законом, обмежив правомірне застосування збройних сил необхідністю самооборони. В результаті було покладено початок новому етапу в розвитку законів і звичаїв війни. Правда, деякі юристи стали стверджувати, що оскільки війна поставлена поза законом, то не можна говорити про права її учасників. Але більша частина вчених прийшла до висновку, що право воюючих і нейтралітет продовжують існувати, хоча і з певними змінами.

У доповіді Генерального секретаря ООН **К. Аннана** «Порядок денний для миру» йдеться: «Сьогодні, як і протягом всієї історії, збройні конфлікти продовжують наводити страх і жах людству, вимагаючи від нас прийняття невідкладних заходів, щоб запобігти, стримати і загасити їх». Цим цілям і служить міжнародне гуманітарне право. Декларація Генеральної Асамблеї присячена 50-й річниці ООН в якості однієї з основних завдань вказує на "необхідність сприяти повазі та імплементації міжнародного гуманітарного права".

Доводиться констатувати, що, незважаючи на просування людства по шляху цивілізації, збройні конфлікти відрізняються зростанням жорстокості. Щодо міждержавних конфліктів це пояснюється використанням досягнень науки і техніки. Що ж до конфліктів неміжнародних, то особлива їх запеклість звичайно пов'язана із застосуванням варварських способів ведення воєнних дій, ігноруванням елементарних правил захисту жертв війни. Все це надає особливого значення гуманітарному праву.

З прийняттям Статуту ООН у праві війни сталися принципові зміни. Покінчено з його головною в минулому частиною – з правом на війну.

Принципи і норми націлені на обмеження війни. У результаті право війни перетворилося в гуманітарне право. У Консультативну акті Міжнародного суду ООН у справі про правомірність загрози або застосування ядерної зброї 1996 говориться, що комплекс «норм, який спочатку називався «закони і звичаї» ... в подальшому став іменуватися «міжнародне гуманітарне право».

Міжнародне гуманітарне право – це сукупність принципів і норм, що регулюють відносини між державами з приводу захисту прав людини й основних свобод для усіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії як у мирний час, так і в період збройних конфліктів.

Міжнародні угоди, що регулюють права людини, поділяються на **три групи**.

До **першої** належать такі міжнародні документи, як Загальна декларація прав людини, Пакти про права людини й інші акти, що містять принципи і норми, які стосуються прав людини переважно в умовах миру.

До **другої** – міжнародні конвенції про захист прав людини в період збройних конфліктів. Це головним чином окремі положення Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. Про закони і звичаї війни, а також чотири Женевські конвенції 1949 р.. про захист жертв війни і додаткові Протоколи до них, прийняті в 1977 р.

Третя група – це міжнародні документи, у яких регламентується відповідальність за злочинне порушення прав людини як у мирний час, так і в період збройних конфліктів.

Розділ IX Статуту ООН регулює відносини держав у важливій сфері – взаємодії між державою і людиною. Тому проблеми гуманітарного характеру відповідно до Статуту ООН містять у собі і сприяння додержанню прав людини, і широкий спектр проблем таких, як розв'язання міжнародних соціально-економічних питань, боротьба з масовими порушеннями прав людини внаслідок вчинення злочинів проти людства, захист прав людини у збройних конфліктах, визначення правового статусу окремих прошарків населення – апатридів, біпатридів, трудящих-мігрантів, емігрантів, іммігрантів, біженців та ін.

У Документі Московської наради-конференції з людського виміру НБСЄ держави-учасниці підтримали наведену вище теоретичну концепцію і підкреслили, що «питання, які стосуються прав людини, основних свобод, демократії і верховенства закону, мають міжнародний характер, оскільки додержання цих прав і свобод є однією з підвалин міжнародного порядку. Вони категорично й остаточно заявляють, що зобов'язання, прийняті ними у галузі людського виміру НБСЄ, становлять безпосередній і законний інтерес для всіх держав-учасниць і не належать до суто внутрішніх справ для відповідної держави».

Підсумовуючи першу частину питання, можна зробити такі висновки.

1. Міжнародне гуманітарне право виступає як самостійна галузь сучасного міжнародного права;
2. Міжнародне гуманітарне право володіє усіма необхідними, з погляду доктрини, системотворчими чинниками.

3. Спеціальним об'єктом правового регулювання міжнародного гуманітарного права є міждержавні відносини, які за будь-яких обставин забезпечують права людини й основні свободи усім фізичним особам, що перебувають під їх юрисдикцією.

4. Спеціальним принципом міжнародного гуманітарного права є принцип рівності всіх, незалежно від статі, мови, кольору шкіри, раси, походження або будь-яких інших ознак.

5. Міжнародне гуманітарне право складається зі спеціальних інститутів захисту прав людини у мирний час, включаючи захист прав окремих категорій фізичних осіб, статусу іноземців, апатридів, біпатридів тощо, та захисту прав людини у збройних конфліктах.

Джерела міжнародного гуманітарного права.

«Право Женеви». Історично так склалося, що майже всі конвенції, що містять норми, які захищають інтереси військових, що вибули зі строю, і некомбатантів, приймалися на конференціях, які відбувалися в Женеві.

З 8 по 22 серпня 1864 р. у Женеві відбулася міжнародна конференція, в якій узяли участь представники 16 країн, і яка завершилась прийняттям Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою. Невелика за обсягом (усього 10 статей) конвенція містила надзвичайно важливі нововведення у міжнародне право. Серед них – поняття нейтральності: лікарі і медсестри не повинні визнаватися учасниками бойових дій і не можуть бути захоплені в полон; заохочувалися дії мирного населення, спрямовані на допомогу пораненим; гарантувався догляд за пораненими і хворими, незалежно від того, на чиєму боці вони воювали; знак Червоного Хреста на білому тлі мав означати, що там, де він встановлений, розташовані госпіталі та медперсонал, яким повинні бути надані захист і допомога. Положення вказаної конвенції визнали практично всі великі країни того часу.

Свій розвиток джерела гуманітарного право отримали на конференції, яка проходила в Женеві з 21 квітня до 12 серпня 1949 р. і закінчилася прийняттям 4 конвенцій, що складає сучасне **«право Женеви»**. Це:

1. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р.;

2. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельній аварії, із складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р.;

3. Женевська конвенція про ставлення до військовополонених від 12 серпня 1949 р.;

4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.

Вказані конвенції від 12 серпня 1949 р. під впливом часу були доповнені двома протоколами, що їх було підписано у Швейцарії 8 червня 1977 р.:

1. Додатковим протоколом, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I);

2. Додатковим протоколом, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II).

«Право Гааги». Іншим напрямком гуманізації воєнних дій є міжнародне регулювання «права війни», прагнення визначити права та обов'язки сторін, що воюють під час проведення воєнних операцій, обмежити сторони, що воюють у виборі засобів і методів нанесення збитків супротивнику.

У доктрині міжнародного права напередодні Гаазьких мирних конференцій були визначені такі основні напрями співробітництва держав у царині регулювання збройних конфліктів, як:

1. досягнення якомога повнішої кодифікації права війни;
2. розвиток процедур мирного розв'язання спорів.

Саме перший шлях відкрив шлях міжнародно-правовим нормам, які обмежували застосування засобів ведення воєнних дій проти окремих категорій осіб, зокрема тим, що визначали правовий режим поранених, хворих військовополонених, цивільного населення, громадян нейтральних держав, іноземців тощо.

Підсумком першої Гаазької конференції миру 1899 року стало підписання **трьох конвенцій**:

1. про мирне розв'язання спорів;
2. про закони і звичаї сухопутної війни;
3. про застосування Женевської конвенції про поранених і хворих (1864 р.) до морської війни.

На конференції 1899 вперше було підняте питання про роззброєння, однак кардинальне його розв'язання відкладалося до кращих часів.

Для продовження кодифікації і розвитку законів і звичаїв війни в Гаазі відбулася друга мирна конференція (1906-1907 рр.). результатом конференції 1907 р. стало прийняття 13 конвенцій, однієї декларації і Заключного акту, що закріплювали закони і звичаї війни. Вказані **конвенції** відомі в літературі під своїми номерами:

1. про мирне розв'язання міжнародних зіткнень;
2. стосовно обмеження випадків звернення до сили для стягнення боргів, що впливають з договорів;
3. про початок воєнних дій;
4. про закони і звичаї сухопутної війни;
5. про права та обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні;
6. щодо становища торговельних суден противника під час або на початку воєнних дій;
7. стосовно переобладнання торговельних суден на військові;
8. щодо встановлення автоматичних контактних підводних мін;
9. про бомбардування під час війни за допомогою морських сил;
10. про застосування до морської війни засад Женевської конвенції 1864 р.;
11. щодо деяких обмежень у користуванні правом захоплення у морській війні;
12. про заснування міжнародного призового суду;
13. про права та обов'язки нейтральних держав у морській війні.

Також прийнято Декларацію стосовно заборони скидання снарядів і вибухових речовин з повітряних куль. А в Заключному акті Гаазької конференції прийняла Декларацію на користь обов'язкового суду.

В Парижі на конференції підписано Конвенцію про заборону розроблення, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення.

10 грудня 1948 року прийнято Загальну декларацію прав людини.

16 грудня 1966 р. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.

16 грудня 1966 р. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

Конвенція про запобігання геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. та інші.

Разом з тим міжнародне гуманітарне право створене не тільки договорами, а й звичаєвим правом. В цьому аспекті важливе місце займає позиція Міжнародного Суду ООН щодо природи норм міжнародного гуманітарного права, так і консультативному висновку від 8 липня 1996 р. Суд зазначив, що «норми міжнародного гуманітарного права повинні дотримуватись усіма державами, незалежно від того, ратифікували вони конвенції, що вміщують дані норми, чи ні».

УРСР ратифікувала згадані вище Женевські конвенції 3 липня 1954 р., і вони набули чинності для України 3 січня 1955 р.

Україна поголосивши в Декларації про державний суверенітет 1990 року про свій намір стати постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках, яка першою у світі добровільно відмовилася від ядерної зброї і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї, послідовно виступає проти вирішення будь-яких конфліктів – міжнародних чи внутрішніх – шляхом застосування сили.

2. Система всеосяжної міжнародної безпеки.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини та їх закріплення в міжнародних документах.

Міжнародні стандарти у галузі прав людини – це обов'язкові для всіх держав правила поведінки з людьми, що полягають у необхідності гарантувати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, встановлені універсальними і регіональними міжнародно-правовими актами права і свободи, а також не зазіхати на такі права і свободи.

У сучасному світі, коли проблема прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових стандартів, які також визнаються як основні права людини. Ці стандарти відображені у низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особи, визначивши ту межу, за яку держава не може виходити. Таким чином, права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства. Обсяг прав і свобод людини в сучасному суспільстві визначається не лише особливостями певного співтовариства людей, а й

розвитком людської цивілізації в цілому, рівнем інтегрованості міжнародного співтовариства.

Прийняття **Міжнародного білля про права людини**, що включає Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1976 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1976 р.), Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1976 р.), внесло характерні зміни у правосуб'єктність людини, що стала суб'єктом не лише внутрішньодержавного, а й міжнародного права. Держави, що приєдналися до пактів, зобов'язані привести своє національне законодавство у відповідність з їх вимогами. Таким чином, міжнародно-правові акти мають верховенство над внутрішнім законодавством. А це надає можливість громадянину, політичні чи громадянські права якого порушені, звернутися за захистом безпосередньо до Комітету з прав людини при ООН, якщо він вичерпав можливості захисту, надані національним законодавством. Міжнародно-правові документи визначили той універсальний комплекс основних прав та свобод, який у єдності з конституційними правами повинен забезпечити нормальну життєдіяльність індивіда. Якщо певне право людини не отримало конституційного закріплення з боку держави, воно визнається таким на основі міжнародних актів, оскільки пріоритет міжнародного права щодо внутрішньодержавного у сфері прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного співтовариства.

У ході Другої світової війни були виявлені недоліки в міжнародному регулюванні прав та свобод людини. Цей етап у розвитку людства довів необхідність, з одного боку, підтримки міжнародного миру та безпеки, а, з іншого — дотримання прав і свобод людини.

Створення ООН та прийняття її Статуту поклали початок якісно новому етапу міждержавних відносин у сфері прав людини. Статут ООН покладає на держави обов'язок дотримуватися основних прав і свобод людини, не допускаючи при цьому будь-якої дискримінації.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла розроблену Комісією ООН з прав людини Загальну декларацію прав людини. Саме цей день щорічно відзначається у всьому світі як **День прав людини**.

Загальна декларація вперше закріпила перелік політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. Оскільки цей документ мав форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН, він мав рекомендаційний характер і не міг визнаватися як юридично обов'язковий. Саме тому Генеральна Асамблея доручила одночасно Комісії з прав людини через Економічну та Соціальну Раду розробити єдиний пакт про права людини, що охоплював би широкий перелік основних прав і свобод. У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Пакт про громадянські та політичні права і Пакт про економічні, соціальні та культурні права, які набрали юридичної сили у 1976 р. Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти складають Міжнародний білля прав людини (чи Хартію прав людини), що покладає на держави обов'язок забезпечити здійснення закріплених у цих документах прав всіма необхідними засобами, у тому числі й правовими.

Враховуючи суттєві протиріччя позицій держав-членів ООН, Загальна декларація прав людини і пакти про права людини проголосили природний характер прав людини і вмістили загальні принципи та поняття без визначення їх класових особливостей, надаючи їм загальнодемократичного і загальнолюдського значення, сприйнятливою для всіх держав. Більшість статей зазначених міжнародних документів мають загальний характер. Лише в останні роки почалася конкретизація норм з прав людини, яка особливо активно здійснюється в рамках Організації з безпеки і співробітництва у Європі.

Сучасне міжнародне право характеризується наявністю системи актів у сфері прав людини, що складають законодавство. Воно включає **п'ять різновидів документів**:

1. Міжнародний білль про права людини, що містить перелік невід'ємних прав.
2. Угоди, спрямовані на запобігання та покарання злочинів, що призводять до масових порушень прав людини (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р.).
3. Конвенції, націлені на захист груп населення, які потребують особливого піклування з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р.).
4. Конвенції, спрямовані на захист індивіда від зловживань з боку органів держави та посадових осіб (Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни).
5. Міждержавні конференції з прав людини, що приймають заключні документи, обов'язкові для виконання державами-учасниками (Заключний документ Всесвітньої конференції з прав людини. — Відень, 1993 р.).

В основу міжнародних стандартів з прав людини покладені такі **загальноновизнані принципи**, як: повага суверенітету держави; неприпустимість втручання у внутрішні справи держави; самоврядування народів та націй; рівноправність всіх людей та заборона дискримінації; рівність прав і можливостей чоловіків та жінок; дотримання прав людини, навіть, за умови збройних конфліктів і відповідальність за злочинні порушення прав людини. Значення наведених принципів полягає у тому, що вони є основою розроблення прав людини та їх закріплення у національному законодавстві, а також є критерієм законності діяльності держави у сфері прав людини.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини склалися поступово. Спочатку були закріплені лише громадянські та політичні права, потім — економічні та соціальні. Саме вони і були конкретизовані у національному законодавстві держав. Однак кожна держава повинна не лише привести своє законодавство у відповідність зі взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, а й вчиняти певні дії та створювати реальні умови для гарантування і здійснення прав.

Основу міжнародних стандартів у сфері прав людини складають норми природного права, що включає ідеали свободи, справедливості та рівності перед законом. Ці норми закріплюються правовою системою кожної держави. До них належать:

— фундаментальні права і свободи, зафіксовані у Загальній декларації та пактах про права людини;

— демократичні принципи та норми організації і діяльності державної влади, основними серед яких є народовладдя, розподіл влад, верховенство права, проголошення народу єдиним джерелом влади та наявність незалежних від влади органів правосуддя.

Таким чином, **міжнародні стандарти у сфері прав людини складаються із сукупності принципів та норм, що встановлюють:**

- права та свободи людини в різноманітних сферах життєдіяльності;
- обов'язки держави із забезпечення та дотримання прав людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і у період збройних конфліктів;
- загальні принципи природного права;
- відповідальність за злочинне порушення прав людини;
- напрями розвитку та розширення сфери прав людини;
- напрями посилення контрольного механізму за виконанням державами взятих на себе зобов'язань у сфері прав людини.

На їх основі кожна держава зобов'язана упорядкувати чинне законодавство, усунути протиріччя з нормами міжнародного права, відмінити застарілі норми, ліквідувати прогалини.

Саме вказана діяльність держав забезпечить реальність та ефективність міжнародних стандартів у сфері прав людини.

3. Універсальна система колективної безпеки. Регіональні системи колективної безпеки. Міжнародно-правова регламентація правового становища населення

Традиційно правовий статус населення визначається законодавством держави, під чиїм суверенітетом перебуває територія, на якій це населення проживає. Однак сучасне міжнародне право виходить з того, що деякі аспекти статусу населення не можуть бути у виключній компетенції держави і регулюються нормами міжнародного права. Існує значна кількість норм міжнародного права, що прямо чи опосередковано впливають на становище населення (як в цілому, так і окремих його груп або навіть окремих осіб). Ці норми стосуються, перш за все, прав людини, правового становища іноземців, осіб без громадянства, біженців, екстрадиції злочинців, надання притулку тощо. Деякі з них можуть діяти на території тієї чи іншої держави, інші зобов'язують державу приймати внутрішні правові акти щодо статусу населення.

У міжнародному праві, так само як і внутрішньому праві більшості країн світу, немає однозначного і чіткого визначення поняття „населення”, хоча воно само часто використовується у різноманітних актах. Загалом **населення** розуміється як проста сукупність індивідів, що проживають на території держави чи її адміністративно-територіальної одиниці. За цією ознакою категорія „населення” суттєво відрізняється від подібних категорій, зокрема, „нація”, „народ”, „етнос”, ознакою яких є наявність певної єдності, як правило, історичної, соціальної, культурної чи мовної.

Населення – це сукупність індивідів, які постійно чи тимчасово проживають на території певної держави і підпадають під дію її юрисдикції.

Населення будь-якої держави складається з таких **основних категорій осіб**:

- громадяни або піддані;
- іноземні громадяни;
- особи без громадянства.

Крім цього, можуть виділятися **проміжні групи населення**, наприклад, особи з множинним (поліпатриди), в т.ч. подвійним (біпатриди) громадянством. Однак, необхідно розуміти, що поліпатриди та біпатриди матимуть специфічний статус лише у випадку перебування на території однієї з держав, громадянство яких вони мають. У випадку перебування на території третіх держав їхній правовий статус нічим не відрізнятиметься від статусу інших іноземців з одним громадянством.

До складу населення певної країни не включаються фізичні особи з міжнародними імунітетами, наприклад, персонал дипломатичних представництв та консульських установ, глави іноземних держав та урядів тощо, оскільки вони не підпадають під юрисдикцію держави перебування.

Залежно від часу перебування на території держави фізичні особи поділяються на **резидентів**, які постійно проживають на її території країни, і **нерезидентів**, які перебувають на ній тимчасово. Критерії віднесення певної особи до числа резидентів чи нерезидентів визначаються національним законодавством, як правило, податковим.

Громадянство як правова категорія – це інститут внутрішнього конституційного права держави, норми якого містяться, як правило, в конституціях та спеціальних законах про громадянство. При врегулюванні відносин громадянства держава не повинна порушувати не лише права та свободи людини і громадянина, а й суверенні права інших держав. Так, в Україні прийнятий і діє Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III “Про громадянство України”. Цей Закон розроблений з урахуванням міжнародних стандартів і містить численні відсилки до міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України.

Громадянство – це стійкий правовий зв'язок між фізичною особою та державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянство як стійкий правовий зв'язок держави та громадянина є, з одного боку, невід'ємним правом людини, а з іншого – необхідним атрибутом державного суверенітету. Міжнародно-правове значення інституту громадянства полягає, перш за все, у тому, що він є підґрунтям більшості внутрішньодержавних та міжнародно-правових механізмів захисту прав людини і громадянина, тому при вирішенні питань реалізації прав і свобод на національному та світовому рівнях необхідно розв'язувати на цих рівнях і проблеми громадянства.

У державному праві зарубіжних країн (а зрідка – і у міжнародному праві) вживаються різні поняття для визначення стійкого правового зв'язку між державою та індивідом – “громадянство”, “підданство”, а також “державна

(національна) належність”. Традиційним є підхід, згідно з яким громадянство (citizenship) розглядається як зв’язок людини з державою-республікою, а підданство (subjectness) – з державою-монархією. Термін “держана (національна) належність” (nationality) запозичений з британської правової термінології, де він означає правовий зв’язок з монархом громадян держав-колишніх колоній, а нині – членів Британської співдружності. Сучасна доктрина міжнародного права стоїть на позиціях, згідно з якими будь-яка належність людини державі чи тим більше монарху, а також їх зверхність над людиною неприпустима, тому вживання поряд з терміном “громадянство” термінів “підданство” та “державна (національна) належність” не допускається.

Законодавство більшості країн світу передбачає два **порядки набуття громадянства** – загальний та винятковий.

Способами набуття громадянства у загальному порядку є:

філіація (набуття громадянства за народженням). Це найбільш розповсюджений спосіб. У законодавстві держав традиційно використовуються два підходи: або право крові, або право ґрунту. Право крові означає, що особа набуває громадянство батьків незалежно від місця свого народження, право ґрунту – що особа набуває громадянство тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. Як правило, держави виходять із принципу крові, використовуючи для деяких випадків принцип ґрунту (наприклад, якщо дитина народжується у осіб без громадянства). Саме такий підхід відображений у вітчизняному законодавстві. Зокрема, ст. 6 Закону України “Про громадянство України” серед підстав набуття громадянства України називає як народження (право крові), так і територіальне походження (право ґрунту). Часто держави обирають той чи інший принцип в залежності від зацікавленості чи незацікавленості в імміграції;

натуралізація – це індивідуальний прийом у громадянство за клопотанням зацікавленої особи. Натуралізація може бути лише добровільною, примусова натуралізація суперечить нормам міжнародного права. Як правило, натуралізація здійснюється з урахуванням передбачених внутрішнім законодавством умов. Умовами прийняття до громадянства України є: визнання і дотримання Конституції України та законів України; зобов’язання припинити іноземне громадянство або неперебування в іноземному громадянстві; безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п’яти років; отримання дозволу на постійне проживання в Україні; володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування; наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. Процедура натуралізації визначається законодавством відповідної держави і може здійснюватися за рішенням вищих органів державної влади, центральних органів управління (переважно, органів внутрішніх справ), місцевих органів державної влади або суду. Спрощений порядок натуралізації держави встановлюють для окремих категорій осіб – для усиновлених, осіб, що взяли шлюб з громадянами держави тощо. Слід мати на увазі, що в подібних випадках має місце саме спрощений порядок добровільного набуття особою

громадянства, а не автоматичне його отримання, що суперечило б принципів добровільності набуття громадянства та виходу з нього. Зокрема, статті. 1-3 Конвенції про громадянство одруженої жінки 1957 р. спеціально наголошують, що ні вступ жінки у шлюб, ні факт перебування у шлюбі, ні факт розірвання шлюбу не може автоматично впливати на її громадянство;

пожалування громадянства. Здійснюється за ініціативою органів державної влади та за згоди самої особи, як правило, за особливі заслуги перед державою або виходячи з політичних чи інших інтересів держави.

Винятковий порядок набуття громадянства, як правило пов'язаний з територіальними змінами, масовим переселенням людей та з іншими подібними подіями. Винятковий порядок при цьому діє протягом певного терміну, стосується певного кола осіб і регулюється спеціальними міжнародно-правовими або внутрішніми актами. **Винятковими способами набуття громадянства є:**

оптація, тобто добровільний вибір громадянства при територіальних змінах, коли особа, за своїм розсудом, може зберегти або змінити своє громадянство. Наприклад, оптацію було застосовано при зміні державної приналежності Закарпатської України в 1945 р.;

трансферт – автоматичний перехід населення території, що змінює свою державну приналежність, у громадянство держави, якій вона передається. Історія знає приклади, коли оптація і трансферт застосовувалися одночасно. Так, при передачі Росією Сполученим Штатам Америки Аляски російським поселенцям було надано право вибору – прийняти американське громадянство або залишити російське і повернутися в Росію (оптація), а корінне населення (алеути) автоматично отримало громадянство США (трансферт). Такий спосіб набуття громадянства не враховує волі самої людини, а тому не визнається сучасним міжнародним правом. Зокрема, відповідно до ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 р. кожна людина має право на громадянство; ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство;

реінтеграція – поновлення громадянства, яке має характер спрощеної натуралізації. Так, відповідно до ст. 10 Закону “Про громадянство України”, особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном.

Припинення громадянства може здійснюватися в трьох формах:

1) **автоматична втрата** громадянства незалежно від бажання особи, як правило, внаслідок набуття нею громадянства іншої держави або внаслідок вступу на військову чи державну службу в іншій державі, а також у випадках, коли особа була натуралізована на підставі поданих завідомо неправдивих документів. У деяких державах, наприклад, США, набуття громадянства іноземної держави автоматично тягне за собою припинення громадянства США, при чому жодних спеціальних рішень державних органів з цього приводу не потрібно. Згідно зі ст. 19 Закону України “Про громадянство

України” громадянство України втрачається, зокрема, якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави; якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави та в деяких інших випадках;

2) **вихід з громадянства** – це припинення громадянства на підставі рішення компетентних органів держави, винесеного за клопотанням зацікавленої особи. Вихід із громадянства може мати, залежно від законодавства конкретної країни, як вільний, так і дозвільний характер. Право громадянина змінити своє громадянство прямо передбачене ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 р., тому дозвільний порядок виходу із громадянства зараз застосовується лише обмеженим колом держав.

3) **позбавлення громадянства** здійснюється за рішенням компетентних органів як покарання за вчинення дій, що наносять шкоду державі. Як правило, такі заходи можуть застосовуватися щодо тих осіб, котрі займаються ворожою для держави діяльністю. Практика позбавлення громадянства дисидентів була поширена в СРСР. Сучасне міжнародне право розглядає практику позбавлення громадянства як таку, що порушує права людини і громадянина, проте однозначної заборони позбавлення громадянства міжнародне право не містить. Зокрема, ст. 8 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. передбачає обов’язок держави не застосовувати позбавлення громадянства лише у випадках, коли це може призвести до виникнення у особи статусу апатрида. Пункти е) та d) ст. 7 Європейської конвенції про громадянство 1997 р., які дозволяють позбавляти громадянства на підставі “відсутності справжнього зв’язку між державою та її громадянином, який постійно проживає за кордоном” та “поведінки, яка серйозно загрожує життєвим інтересам держави”, також не повною мірою узгоджуються з сучасною міжнародною доктриною прав людини. Нечіткість формулювань цих підстав надає право європейським державам, не порушуючи вимог названої Конвенції, позбавляти громадянства своїх громадян, що постійно проживають за кордоном, активних представників опозиції тощо. На принципово інших позиціях ґрунтується українське законодавство з питань громадянства. Так, ч. 1 ст. 25 Конституції України та п. 3 ст. 2 Закону України “Про громадянство України” забороняють позбавлення громадянства.

Значна частина міжнародно-правових норм, що регулюють відносини громадянства, присвячені питанням множинності громадянства (поліпатризму) та безгромадянства (апатризму)

Множинне громадянство (поліпатризм) – це правове становище фізичної особи, яка одночасно перебуває у громадянстві двох чи більше держав.

Найбільш поширеним різновидом поліпатризму є подвійне громадянство (**біпатризм**), тобто перебування особи одночасно у громадянстві двох держав.

Виникнення стану множинного громадянства може бути обумовлене дією таких причин:

колізія законодавства двох чи більше держав, кожна з яких закріплює за певною особою її громадянство. Наприклад, батьки новонародженої дитини мають громадянство різних держав, і кожна з них встановила правило, згідно з яким дитина отримує громадянство цієї держави, якщо один з батьків є її громадянином. Якщо ці держави не визнають права своїх громадян на громадянство іншої держави, то така дитина подвійного громадянства не матиме, хоча кожна з держав і вважатиме її своїм громадянином. Але якщо держави в силу міжнародних договорів або правил внутрішнього законодавства визнають можливість перебування такої дитини одночасно у громадянстві кожної з них, то в цієї дитини виникає статус біпатрида;

самостійне набуття громадянином однієї держави громадянства іншої держави в порядку натуралізації з наступним визнанням першою державою права цієї особи на друге громадянство;

офіційний дозвіл громадянину набутти громадянство іншої держави із збереженням першого громадянства. Такий дозвіл може міститися як у внутрішньому праві держави, так і в укладених нею міжнародних договорах. Наприклад, договори про подвійне громадянство укладені між Російською Федерацією та Туркменістаном і Таджикистаном;

відновлення у громадянстві особи, раніше позбавленої громадянства із збереженням за нею громадянства іншої держави, яке вона набула за цей час.

Подвійне громадянство часто має певні негативні наслідки, пов'язані із наданням дипломатичного захисту, військовою та державною службою, сплатою податків тощо. Як правило, кожна з держав, громадянство якої одночасно має певна особа, не звільняє її від військового обов'язку та обов'язку сплачувати податки. Для вирішення таких проблем може застосовуватися т. з. принцип "ефективного" громадянства, який створює переважний правовий зв'язок біпатрида з тією державою, де особа постійно проживає. Проте навіть застосування цього принципу не усуває усіх колізій, пов'язаних із множинним громадянством. Більш ефективним способом вирішення проблем правового статусу поліпатридів є прийняття державами відповідних двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів.

Залежно від функціональної спрямованості можна виділити три основні види міжнародних договорів, спрямованих на врегулювання питань множинного громадянства:

1) договори, спрямовані на **взаємне визнання права громадян на множинне** (як правило, подвійне) громадянство та врегулювання питань, що при цьому виникають. Прикладом таких договорів можуть бути вже згадувані договори про подвійне громадянство між Російською Федерацією та Туркменістаном і Таджикистаном, а також подібні договори між Королівством Іспанія та колишніми іспанськими колоніями — зокрема, Венесуелою, Колумбією, Коста-Рікою тощо;

2) договори, спрямовані на **ліквідацію множинного громадянства** як явища. До таких договорів відносяться Конвенція між Урядом СРСР та Урядом Монгольської Народної Республіки від 11.09.1975 р., Договір між Україною та Республікою Узбекистан про запобігання виникненню випадків подвійного

громадянства від 05.12.1996 р., Договір між Україною та Грузією про запобігання виникненню випадків подвійного громадянства та усунення вже існуючого подвійного громадянства від 28.10.1997 р. тощо. Основними механізмами запобігання подвійного громадянства за подібними договорами є прийняття державами на себе зобов'язання не надавати громадянство особам без надання ними доказів про вихід з попереднього громадянства, а також покладення на осіб, які мають подвійне громадянство, обов'язку протягом визначеного строку обрати єдине з належних їм громадянств (примусова індивідуальна оптація).

3) договори, які не забороняють множинне громадянство, але спрямовані на подолання його негативних наслідків. Найчастіше такі договори спрямовані на врегулювання питань дипломатичного захисту поліпатридів, що перебувають на території третіх країн, проходження ними військової, поліцейської чи державної служби і т.п. Наприклад, ст. 5 Конвенції 1930 р., що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство, зобов'язує треті країни, на території яких перебуває особа з множинним громадянством, розглядати таких осіб виключно як осіб, що мають єдине громадянство держави, з якою вони більш тісно пов'язані. Ст. 21 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. вказує, що особи, які мають громадянство двох чи більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок лише в одній з цих держав.

Особливим правовим станом фізичної особи є **безгромадянство**, тобто відсутність у особи громадянства будь-якої держави. За законодавством більшості країн світу особами без громадянства (апатридами) визнаються як особи, що не перебувають у громадянстві жодної держави, так і особи, що не мають достатніх доказів перебування у будь-якому громадянстві.

Найпоширенішими причинами утворення безгромадянства як правового становища особи можуть бути:

народження дитини від батьків-апатридів, якщо законодавство держави, на території якої народилася така дитина не наділяє її своїм громадянством;

втрата особою громадянства однієї держави і ненабуття нею будь-якого іншого громадянства;

вступ у шлюб з іноземцем, якщо внаслідок такого шлюбу перше громадянство автоматично втрачається, а нове не набувається автоматично.

Особи без громадянства повністю підпорядковуються юрисдикції тієї держави, на території якої вони проживають. Правове становище апатридів близьке до становища іноземних громадян, однак з тією відмінністю, що вони не користуються захистом іноземної держави. Таке положення закріплено і в українському законодавстві, зокрема у Законі України від 04.02.1994 р. № 3929-XII "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства".

Основними міжнародно-правовими актами, що регулюють правове становище осіб без громадянства є Конвенція про статус апатридів 1954 р. та Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961 р. (в обох Конвенціях Україна участі не бере). Конвенція про статус апатридів 1954 р. визначає їхні основні права і спрямована на попередження дискримінації цих

осіб, але не передбачає ліквідації самого стану безгромадянства. Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961 р., навпаки, має на меті припинення цього стану, вона заохочує держави надавати своє громадянство апатридам, що проживають на їх території, а також дітям, що народжуються на території цих держав від осіб без громадянства. Цією Конвенцією передбачено також створення спеціального міжнародного органу, який би займався проблемами апатридів. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН ці функції покладено на Верховного комісара ООН у справах біженців.

Термін “іноземець” у національному та міжнародному праві може вживатися широкому та вузькому значенні. У широкому значенні цей термін охоплює як іноземних громадян, так і осіб без громадянства, а у вузькому – лише іноземних громадян. До початку 2003 р. законодавство України під поняттям “іноземці” розуміло і іноземних громадян, і осіб без громадянства, але після прийняття 18.01.2001 р. нової редакції Закону України “Про громадянство” та внесення 06.02.2003 р. змін та доповнень до Закону України “Про правовий статус іноземців” (нинішня назва – “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”) термін “іноземці” вживається лише у вузькому значенні і охоплює виключно іноземних громадян.

Іноземні громадяни (іноземці) – це особи, які перебувають на території держави, громадянами якої вони не є, і мають докази належності до громадянства іноземної держави.

Особливість статусу іноземців полягає в тому, що вони, з одного боку, підпадають під дію територіального верховенства тієї держави, на території якої вони знаходяться, а з іншого – вони не припиняють свого правового зв'язку з державою, громадянами якої вони є. Певні складнощі можуть виникати у випадку колізій між законодавствами цих держав.

Іноземець може користуватися правами або виконувати обов'язки, що впливають з його громадянства, лише доти, доки це допускається державою перебування. Це зумовлено принципом територіального верховенства держав в межах своїх кордонів. Держава перебування при цьому не повинна порушувати загальновизнаних міжнародних принципів і взятих на себе міжнародних зобов'язань при регулюванні правового статусу іноземців на своїй території. Перш за все, іноземців стосуються міждержавні угоди, що регламентують питання правової допомоги, в'їзду та виїзду іноземців та деякі інші.

Правове становище іноземних громадян визначається внутрішнім законодавством держави з урахуванням міжнародно-правових норм. Іноземець має право розраховувати на дипломатичний захист держави громадянства, якщо законно перебуває на території іноземної держави. Якщо ж перебування є незаконним, то можливі різноманітні несприятливі наслідки (відповідальність, видворення за межі країни тощо).

Законодавство кожної конкретної країни перебування може наділяти іноземних громадян різним обсягом прав і обов'язків, тобто встановлювати різний правовий режим іноземців. Виділяються такі види правових режимів іноземців:

1) режим недискримінації означає надання іноземному громадянину певної загальних умов перебування, прав, свобод та обов'язків, у будь-якому разі не гірших, що надаються громадянам будь-якої іншої іноземної держави;

2) режим найбільшого сприяння передбачає обов'язок держави надати іноземному громадянину умови перебування, права, свободи та обов'язки, які вона встановлює чи встановить у майбутньому для громадян будь-якої третьої держави;

3) національний режим передбачає надання іноземним громадянам же умов перебування, прав, свободі обов'язків, якими володіють її власні громадяни, за винятком випадків передбачених законодавством держави перебування чи міжнародними договорами. Зокрема, іноземні громадяни, як правило, не наділяються виборчими правами, правом на державну службу, на них не покладається військовий обов'язок;

4) спеціальний режим полягає у встановленні пільгових умов діяльності для іноземних громадян в межах спеціально визначених територій (вільних та спеціальних економічних зон, прикордонних територій, технопарків тощо). Такий режим надається, наприклад, членам екіпажу морських суден, жителям прикордонних територій (спрощений порядок переходу кордону), та іншим категоріям осіб у випадках, передбачених міжнародними угодами;

5) преференційний режим передбачає встановлення певних пільгових (преференційних) умов діяльності для громадян окремих держав. Як правило, такі пільги стосуються комерційної чи інвестиційної діяльності і надаються громадянам держав, що розвиваються, або громадянам держав-учасниць міжнародного інтеграційного об'єднання (ЄС, ЄврАзЕС, НАФТА тощо) на території інших держав-учасниць такого об'єднання.

Історично першим правовим режимом іноземців був режим недискримінації, який у сучасному міжнародному праві розглядається як недемократичний і практично не застосовується. Слід також зазначити, що всі ці режими використовуються переважно у сфері приватних відносин, а у сфері публічних відносин застосовується, як правило, національний режим за винятками, передбаченими законодавством держави перебування або міжнародними договорами.

Жодна держава не має якогось одного режиму для іноземців. Різні його види поєднуються. Так, в одній сфері може використовуватися національний режим, в іншій – спеціальний. Що стосується режиму найбільшого сприяння та преференційного, то вони фактично теж зводяться або національного, або спеціального режиму.

Деякі іноземці мають особливий статус, пов'язаний з наданням їм дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів. Це так звані особи “що користуються міжнародним захистом”. Їх правове становище виходить за рамки зазначених режимів і окремою галуззю міжнародного права – правом зовнішніх зносин. Однак, незалежно від виду режиму іноземних громадян, повинен дотримуватися прийнятий у міжнародній практиці “мінімальний міжнародний стандарт поведінки з іноземцями”. Суть його в тому, що держава перебування не повинна порушувати загальновизнані права людини

стосовно іноземних громадян. Не залежно від того, громадянином якої держави є особа, їх повинні гарантуватися права і свободи, передбачені такими універсальними міжнародними документами як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські і політичні права 1966 р. та ін.

Певними особливостями характеризується зміст **політичних прав іноземців**. Як правило, права обрати і бути обраними до органів влади у державі перебування іноземцям не надаються. Інші політичні права можуть реалізовуватися іноземцями тією мірою, якою це не суперечить інтересам безпеки держави і її суверенітету. Зокрема, майже завжди іноземці наділяються правом петицій (правом усного чи письмового звернення до органів державної влади).

На іноземців не покладається обов'язок несення військової служби, оскільки в іншому випадку завжди існувала б можливість, що іноземець буде змушений воювати проти власної вітчизни. Винятки з цього правила можуть бути встановлені державами на договірних засадах. Добровільна воєнна служба іноземців в принципі не суперечить міжнародному праву, якщо вона не має характеру найманства (найманці розглядаються міжнародним правом як кримінальні злочинці). Однак в цьому випадку для особи може настати відповідальність за внутрішнім правом держави, громадянином якої вона є.

Порядок в'їзду і виїзду іноземців, виходячи із принципу територіального верховенства, встановлюється самою державою. Більшість держав використовують дозвільний порядок як для іноземців, так і для власних громадян. Процедура видачі дозволів може бути різною, іноді вона істотно спрощується на підставі міжнародних договорів.

Як власним громадянам, так і іноземцям може бути відмовлено у в'їзді або виїзді. Однак, власному громадянину держава може відмовляти у виїзді неодноразово. Постійна заборона на виїзд не допустима і розглядається як порушення прав людини. Систематично відмовляти у виїзді іноземцю держава не може, оскільки це тягне за собою можливість втручання у справу дипломатичного представництва іноземної держави. Зобов'язання не затримувати іноземців держава перебування несе перед державою їх громадянства. Затримка допускається лише за виняткових обставин, наприклад, коли особа перебуває під слідством або судом, чи є громадянином держави, з якою ведеться війна тощо.

Щодо в'їзду, то держава не зобов'язана допускати іноземців на свою територію і може неодноразово відмовляти у в'їзді. Відмовлено може бути і власному громадянину, якщо така можливість передбачена внутрішнім законодавством. Однак це можливо доти, доки інші держави не заперечують проти перебування такої особи на їх території. В міжнародному праві склався звичай, відповідно до якого держава зобов'язана прийняти власного громадянина, якщо інші держави заперечують проти перебування його на своїй території.

За загальним правилом, на іноземців поширюється адміністративна та кримінальна юрисдикція держави перебування, що є одним із проявів її

територіального верховенства. Держава вправі притягувати до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів на її території, як власних громадян, так і іноземців. Іноді, з політичних міркувань, іноземці не піддаються кримінальному покаранню, а висилаються за межі держави, або видаються до держави громадянства.

Поняття “**біженці**” вперше з’явилося в міжнародному праві під час другої світової війни. Післявоєнні збройні конфлікти та інші надзвичайні ситуації, що зумовлювали і зумовлюють масове переміщення осіб з регіонів постійного проживання в інші, викликають необхідність спеціального міжнародно-правового регулювання статусу біженців, переміщених осіб та вимушених переселенців.

Основним міжнародно-правовим документом, який регулює це питання є **Конвенція про статус біженців 1951 р.** та Протокол до неї 1967 р. крім того, важливе значення має Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – спеціального органу, створеного на підставі резолюції генеральної Асамблеї ООН у 1950 р. Крім системи захисту прав біженців у рамках ООН є й інші, перш за все регіональні договори і створені на їх основі організації, що займаються проблемами біженців на постійних чи тимчасових засадах. Прикладом регіональних договорів може бути Угода держав СНД про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1995 р. На національному рівні статус біженців може визначатися відповідними законами та підзаконними актами конкретної держави, але, як правило, вони є адаптацією міжнародно-правових актів до конкретних національних умов.

Біженці – це особи, які в силу обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань за ознакою раси, національності, релігійних переконань, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань знаходяться поза межами країни громадянства або звичайного місця проживання і не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок зазначених побоювань чи з інших міркувань, не пов’язаних з мотивами особистої зручності.

Іноді **біженців називають особами без громадянства de facto**, оскільки їх правовий статус майже нічим не відрізняється від статусу осіб без громадянства. Хоча, покидаючи свою країну, біженець не втрачає, як правило, свого громадянства, однак той факт, що особа відмовляється від захисту своєї держави, свідчить про те, що біженець, на відміну від звичайного іноземця, не має “подвійного підпорядкування”. Набуття статусу біженця фактично означає, що особа підпадає лише під юрисдикцію держави перебування, і звільняється від підпорядкування правопорядку держави громадянства.

Конвенція 1951 р. передбачає основні права біженців (на працю за наймом, на придбання рухомого і нерухомого майна, на освіту, на соціальне забезпечення, на свободу пересування тощо) і, зокрема, вказує, що їх становище не повинно бути гіршим, ніж те, що передбачено для інших іноземців. Для біженців державами можуть встановлюватися пільгові умови набуття громадянства держави перебування, наприклад, скорочений строк проживання та ін. Ця Конвенція закріплює і специфічні механізми захисту прав

біженців, спрямовані перш за все на попередження дискримінації з боку держави, громадянами якої вони є і яку вони з тих чи інших мотивів залишили. Зокрема, держава, яка надала притулок не має права вислати біженців, які законно проживають на її території, окрім як з міркувань державної безпеки або громадського порядку. Вислання таких біженців може здійснюватися лише на виконання рішень, винесених у судовому порядку. Але навіть якщо і буде винесене судове рішення про вислання біженця, держава перебування повинна надати йому достатній строк для отримання законного права (дозволу) на в'їзд до іншої країни.

Крім біженців існують ще такі категорії осіб як **вимушені переселенці та переміщені особи**.

Переміщені особи – це особи, насильницьким шляхом вивезені під час другої світової війни гітлерівцями та їх союзниками з окупованих територій для використання на примусових роботах.

Після війни СРСР було укладено кілька договорів про репатріацію таких осіб. Для сприяння поверненню біженців та переміщених осіб на батьківщину в 1946 р. була створена Міжнародна організація у справах біженців, діяльність якої припинена в зв'язку зі створенням УВКБ ООН.

Вимушені переселенці (або, т.зв., внутрішні біженці) – це особи, які з тих же причин, що й біженці, змушені покинути місце свого постійного проживання і переселяються в іншу частину однієї й тієї ж країни.

Їхнє правове становище визначається внутрішнім законодавством держав, однак має відповідати загальновизнаним стандартам прав людини.

Політичний притулок – це надання державою певній особі юридично закріпленої можливості переховуватися від переслідувань з політичних мотивів з боку країни громадянства чи постійного місця проживання. При цьому переслідування з політичних мотивів – це переслідування не лише за політичні переконання, але й за громадську діяльність, релігійні переконання, расову або національну належність тощо.

В міжнародному праві не існує спеціальних правил щодо надання притулку і користування ним. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права взагалі не містить такого поняття. Однак Загальна декларація прав людини передбачає право кожної людини шукати притулку і користуватися ним. Однак це право не визнається і не може бути використано при вчиненні особою не політичного злочину або діяння, що суперечить цілям і принципам ООН. В цілому переважна більшість норм, що стосуються політичного притулку, мають характер міжнародних правових звичаїв.

Резолюцією ГА ООН від 14.12.1967 р. була затверджена Декларація про територіальний притулок, яка, щоправда, не має загальнообов'язкового характеру. Відповідно до цієї Декларації притулок надається державою в силу свого суверенітету і тому лише ця держава може визначати підстави надання притулку та визначати їх наявність чи відсутність у конкретному випадку. Процедура і умови надання притулку, так само як і статус осіб, яким цей притулок надано, залежать від внутрішнього законодавства держави. Саме по собі звернення з проханням про надання політичного притулку ще не означає,

що цей притулок буде надано. Як правило, не допускається надання політичного притулку особам, які вчинили злочини проти миру і безпеки людства, а також окремі види злочинів з міжнародним характером, зокрема, піратство, торгівлю наркотиками чи работоргівлю.

В Україні порядок надання політичного притулку законодавчо не врегульовано, хоча можливість надання політичного притулку передбачено Конституцією України, Законом України “Про громадянство” та іншими нормативно-правовими актами. У 2001 р. Верховною Радою України було прийнято за основу проект Закону про порядок надання притулку в Україні іноземцям та особам без громадянства, однак і до цього часу цей Закон не було прийнято.

Розрізняють такі види політичного притулку:

територіальний притулок – це надання державою певній особі можливості переховуватися на власній території.

дипломатичний (екстериторіальний) притулок полягає в наданні можливості переховуватися в приміщенні дипломатичного представництва іноземної держави або на іноземному військовому судні. В сучасному міжнародному праві склалося звичаєве правило, яке забороняє надання дипломатичного притулку, однак таке право визнається в країнах Латинської Америки і ґрунтується на положеннях Міжамериканської конвенції про дипломатичний притулок 1954 р. Це право має досить умовний характер, зокрема, дипломатичний притулок може надаватися лише з політичних міркувань у надзвичайних випадках і виключно на строк, необхідний для виїзду особи за межі держави перебування. В будь-якому випадку дипломатичний притулок не може бути наданий особам, звинуваченим або засудженим за вчинення загальнокримінального злочину.

Рішення про надання політичного притулку, як правило, приймається главою держави (президентом, прем'єр-міністром, монархом тощо). Якщо держава визнає можливим надавати дипломатичний притулок, то таке рішення може прийматися також і главою дипломатичного представництва. Під час війни рішення про надання притулку нерідко надається головнокомандуючим збройних сил, командирами військових частин чи з'єднань, а також капітанами військових суден. Відповідно до проекту Закону про порядок надання притулку в Україні іноземцям та особам без громадянства рішення про надання політичного притулку має приймати Президент України, а попередній розгляд питання має здійснювати Комісія з питань притулку при Президентові України.

В цілому, особи, яким надано притулок, мають такий же статус, як і звичайні іноземці. Держава, яка надала політичний притулок особі, не має права забороняти їй перетин власного кордону а також висилати до країни, де її може бути піддано переслідуванню. Особа, якій певна держава надала політичний притулок, отримує право на надання їй з боку цієї держави т.зв. квазідипломатичного захисту у випадку порушення її прав за кордоном. Нарешті, ще одним наслідком надання притулку є те, що держава, яка його надала, бере на себе відповідальність за дії цієї особи, в т.ч. зобов'язана

перешкоджати недружнім актам такої особи стосовно держави, яку вона залишила, чи будь-якої іншої держави або міжнародної організації.

Політичний притулок може бути припинено за рішенням компетентного органу держави перебування, якщо особа, якій надано політичний притулок:

повернулася для постійного проживання до держави громадянства або постійного проживання;

виїхала для постійного проживання до третьої держави;

добровільно відмовилася від політичного притулку;

набула у встановленому порядку громадянство держави, яка надала притулок;

отримала притулок внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей, підроблених чи фальшивих документів;

займається діяльністю, яка суперечить цілям та принципам ООН;

займається діяльністю, що становить загрозу національній безпеці держави, яка надала притулок.

4. Міжнародні органи із захисту прав людини.

Угоди держав, що передбачають право конкретного громадянина вимагати від своєї держави виконання міжнародно визнаних прав і свобод, підкріплюються міжнародними механізмами, створеними в рамках різноманітних міжнародних організацій.

Конституція України (ч. 4 статті 55) говорить: «Кожний має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи або у відповідні міжнародні організації, членом або учасником яких є Україна».

Міжнародні органи із забезпечення і захисту прав людини (далі комітети з прав людини) створюються відповідно до положень відповідних конвенцій. Комітети з прав людини складаються з експертів, які діють в особистій якості. У їхній склад входять громадяни держав, що беруть участь у договорі, які володіють високими моральними якостями і визнаною компетентністю в галузі прав людини. При цьому до складу комітету не можуть входити двоє громадян тієї самої держави. Члени комітетів обираються державами-учасниками договору (зазвичай на чотири роки) на засіданні, що спеціально скликається (як правило, Генеральним секретарем ООН).

У компетенцію міжнародних органів із захисту прав людини входить розгляд:

1) доповідей держав-учасниць договору про законодавчі, адміністративні та інші заходи, що приймаються ними для впровадження в життя зобов'язань, котрі містяться в договорі;

2) повідомлень держав-учасниць договору про те, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за даним договором;

3) індивідуальних петицій (скарг) від осіб, які стверджують, що якесь з їх прав, зафіксоване у відповідному договорі, було порушено, і котрі вичерпали усі внутрішньодержавні засоби правового захисту.

Правом на розгляд скарг індивідів наділений:

Комітет з прав людини,
 Комітет з ліквідації расової дискримінації,
 Комітет проти катувань
 деякі інші міжнародні органи.

Процедура розгляду індивідуальних петицій взагалі однакова для більшості комітетів. Отримавши повідомлення про порушення якою-небудь державою прав індивіда, передбачених у міжнародному договорі, комітет повинен переконатися, що це ж питання не розглядається відповідно до іншої процедури міжнародного розгляду або врегулювання: особа вичерпала всі доступні внутрішні засоби правового захисту (дане правило не діє, коли застосування таких засобів не виправдано затягується).

Комітет управі визнати неприйнятним будь-яке повідомлення, що є анонімним або несумісне з положеннями договору. Визнавши петицію прийнятною, комітет повідомляє відповідній державі, що протягом певного терміну подає письмові пояснення, що роз'яснюють це питання і будь-які прийняті ним заходи. При цьому держава й особа, що направила скаргу, знаходяться перед Комітетом у рівних умовах.

Комітет у закритому засіданні досліджує повідомлення особи, пояснення держави і повідомляє свої міркування обом сторонам.

Рішення комітетів за індивідуальними скаргами юридично необов'язкові, проте держави виконують їх добровільно, відновлюють порушені права особистості і приводять своє законодавство і правозастосовчу практику у відповідність із міжнародно-правовими нормами. Слід зазначити, що в рамках певних міжнародно-правових угод засновуються універсальні і регіональні механізми контролю за дотриманням прав людини, що приводяться в дію відповідними міжнародними органами й організаціями.

Комітет з прав людини ООН

Комітет з прав людини ООН створений на основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI) від 16 грудня 1966 року й у відповідності зі статтею 28 Пакту про громадянські та політичні права 1966 року і Факультативного протоколу до цього Пакту. Фактично Комітет є самостійним міжнародним органом і складається з вісімнадцяти експертів, що виступають в особистій якості. Члени Комітету обираються з громадян держав — учасниць Пакту терміном на 4 роки і можуть бути переобрані. Кворум утворює присутність дванадцяти членів Комітету, а постанови Комітету приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Відповідно до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, держава — учасниця Пакту, що стає й учасницею Протоколу, визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення осіб, які стверджують, що якимось з їхніх прав, перерахованих у Пакті, було порушено. Отримавши повідомлення, Комітет повідомляє відповідній державі, що протягом шести місяців подає Комітету письмові пояснення, котрі роз'яснюють це питання, і повідомляє про заходи, що можуть бути прийняті.

Ця процедура може мати місце лише в тому випадку, якщо громадянин доведе, що він вичерпав усі внутрішньодержавні (національні) засоби захисту своїх прав, і якщо заява не є анонімною.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заснований відповідно до рішення Економічної і Соціальної Ради ООН у 1985 році. Комітет здійснює спостереження за виконанням Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року і складається з 18 експертів.

Комітет з ліквідації расової дискримінації Комітет утворений відповідно до положень статті 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 року. Комітет складається з 18 експертів, які обираються строком на чотири роки й мають високі моральні якості та неупередженість і діючих в особистій якості. Комітет: розглядає регулярно доповіді, що надаються державами про прийняті ними законодавчі, адміністративні й інші заходи для виконання положень Конвенції; заяви держав — учасниць Конвенції про те, що інша держава не виконує положень Конвенції. Крім того, будь-яка держава — учасниця Конвенції може заявити, що вона визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб або групи осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення даною державою-учасницею яких-небудь прав, викладених у Конвенції.

Комітет з ліквідації дискримінації у відношенні до жінок

Комітет з ліквідації дискримінації у відношенні до жінок створений на основі статті 17 Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок 1979 року. Комітет складається з 23 експертів, котрі володіють високими моральними якостями і діють в особистій якості. Комітет розглядає регулярно доповіді, що надаються державами-учасницями про законодавчі, адміністративні і судові заходи для виконання положень Конвенції. Комітет також наділений повноваженнями розглядати індивідуальні петиції. Комітет щорічно через ЕКОСОП подає доповідь Генеральній Асамблеї ООН про свою діяльність і може вносити пропозиції і рекомендації загального характеру, засновані на вивченні доповідей та інформації, отриманої від держав — учасниць.

Комітет проти катувань

Комітет проти катувань заснований у відповідності зі статтею 17 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року. Комітет складається з десяти експертів, які володіють високими моральними якостями і визнаною компетенцією в галузі прав людини і виступаючих в особистій якості. Комітет вправі одержувати і розглядати повідомлення осіб, які знаходяться під його юрисдикцією, котрі стверджують, що вони є жертвами порушення положень Конвенції, або повідомлення такого роду, що надходять від їхнього імені. Комітет також наділений певними функціями із вирішення спорів між державами — учасницями Конвенції, для чого вправі створювати Погоджувальну комісію.

Комітет з прав дитини

Комітет з прав дитини заснований у відповідності зі статтею 43 Конвенції про права дитини 1989 року. Він складається з десяти експертів, які діють в особистій якості і володіють високими моральними якостями і визнаною компетенцією в галузі прав людини. Комітет розглядає регулярно надані доповіді держав — учасниць Конвенції про заходи для забезпечення прав дітей та інформує про це Економічну і Соціальну Раду ООН. Комітет не розглядає індивідуальні петиції.

Верховний комісар ООН з прав людини

Посада Верховного комісара з прав людини була затверджена відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 48/141 від 20 грудня 1993 року. У основі цієї резолюції лежало рішення Всесвітньої конференції з прав людини (Відень, 1993 рік).

Відповідно до згаданої резолюції Верховний комісар з прав людини призначається Генеральним секретарем ООН і є його заступником. Він має статус «посадової особи ООН» і несе «під керівництвом і егідою Генерального секретаря основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини».

Фактично ж, Верховний комісар з прав людини здійснює загальне керівництво діяльністю Центру з прав людини ООН — структурного підрозділу Секретаріату ООН.

Європейський Суд з прав людини

Європейський Суд з прав людини був створений у 1959 році як основний елемент регіонального контрольного механізму із дотримання положень Європейської конвенції по захисту прав людини й основних свобод 1950 року. Штаб-квартира Суду знаходиться в Страсбурзі (Франція).

В даний час у контрольному механізмі із дотримання положень Конвенції відбулися зміни. Відповідно до Протоколу № 11 до Конвенції, що вступив у дію в листопаді 1998 року, у ньому беруть участь два органи: Комітет міністрів Ради Європи і Європейський Суд з прав людини.

Європейський Суд з прав людини є єдиним органом контролю за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції. Суд працює на постійній основі і складається з числа суддів, що відповідають кількості держав-учасниць Конвенції. Парламентська Асамблея РЄ від кожної держави-члена РЄ обирає одного суддю. Судді засідають у Суді в особистій якості.

Кожна держава-учасниця вправі передати на розгляд Суду будь-яке порушення положень Конвенції 1950 року або протоколів до неї з боку іншого учасника.

Суд також наділений компетенцією прийняття від якоїсь особи, групи осіб або неурядової організації заяв про порушення будь-якою із держав-учасниць прав, закріплених у Конвенції і протоколах до неї. При цьому заявники повинні додержатися певні процедурні вимоги. Держави-учасниці зобов'язані ніяким чином не перешкоджати реалізації цього права.

Суд розглядає подані йому справи в комітетах, що складаються з трьох суддів, у палатах — із сімох суддів і у Великій палаті — із 17 суддів.

Суд на прохання Комітету міністрів РЄ може давати консультативні висновки із правових питань, що стосуються тлумачення Конвенції 1950 року і протоколів до неї.

Витрати Суду оплачуються Радою Європи.

Комісія з прав людини

Комісія з прав людини створена відповідно до Статуту Співдружності Незалежних Держав 1993 року і Положення про цю комісію 1993 року (Україна не входить у цю комісію).

Комісія розглядає письмові повідомлення держав — членів Співдружності про порушення прав людини. Вона також управі розглядати індивідуальні петиції (див. також Конвенцію Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини 1995 року).

Контрольні механізми в рамках ОБСЄ. У рамках ОБСЄ також є певні механізми контролю із дотримання прав людини, але з огляду на те, що членами цієї організації є як європейські держави, так і держави Середньої Азії (республіки колишнього СРСР), ці механізми набувають міжрегіонального характеру.

Так, будь-яка держава — член ОБСЄ вправі запросити в іншого члена організації інформацію з конкретного порушення прав людини. Причому відповідь на такий запит повинна бути відправлена не пізніше 10 днів із дня одержання запиту.

На прохання держави — члена ОБСЄ можуть також створюватися комісії експертів для розгляду певних питань і можливого сприяння у вирішенні проблем із прав людини на її території.

Керівна рада ОБСЄ, що складається з міністрів закордонних справ держав — членів організації, бере участь у вирішенні спірних питань з проблеми прав людини.

У 1992 році в рамках організації була заснована посада Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ. Ця міжнародна посадова особа виступає в якості омбудсмена, що відстоює права національних меншин, а також займається розслідуванням окремих випадків порушення прав людини. Крім цього, у його функції входить виявлення ситуацій міжетнічної напруженості, що можуть створювати загрозу для миру, безпеки або відносин між державами — членами ОБСЄ, і сприяння їхньому якнайшвидшому врегулюванню.

4. ЗАХОДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ГОНКИ ОЗБРОЄНЬ І РОЗЗБРОЄННЯ

У сучасному міжнародному праві склався широкий комплекс норм з обмеження озброєнь і роззброєння. Основними напрямками міжнародного співробітництва в сфері є:

- заходи з нерозповсюдження ядерної зброї (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968);
- обмеження окремих видів зброї (Договір між СРСР і США про

обмеження систем протиракетної оборону 1972 р., Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 г.);

- заборона виробництва і ліквідація окремих видів зброї (Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.);

- обмеження територій розміщення деяких видів зброї (Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967 р., Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р. і т.д.);

- обмеження і скорочення збройних сил (Договір про звичайні збройні сили у Європі 1990 г.);

- демілітаризація і нейтралізація окремих територій (Антарктика – за Договором 1959 р.);

- заходи загального характеру щодо забезпечення безпеки (Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.).

Розглянемо деякі з них.

Нерозповсюдження ядерної зброї

Ядерна зброя заборонена також в Латинській Америці. За Договором про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967 р. (відомий також як Договір Тлателолко) держави зобов'язуються використовувати виключно в мирних цілях ядерні матеріали і засоби, що знаходяться під їх юрисдикцією, і запобігати на своїй території випробуванням, використанню, виготовленню, виробництву, придбанню, встановленню або розміщенню ядерної зброї. Для забезпечення виконання зобов'язань за Договором було створено спеціальний орган – Агентство по забороні ядерної зброї у Латинській Америці.

За Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. (більше 150 учасників; Франція і Китай не приєдналися до Договору, але дотримуються його положення) держави, що володіють ядерною зброєю, зобов'язуються не передавати кому б то не було ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над ними.

Держави, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язалися не приймати ядерної зброї або інших вибухових пристроїв, а також контроль над ними, не приймати допомоги у виробництві такої зброї або пристроїв. Зазначені держави зобов'язалися прийняти гарантії МАГАТЕ з метою перевірки виконання зобов'язань за даним Договором з тим, щоб не допустити переключення ядерної енергії з застосування на ядерну зброю або ядерні вибухові пристрої.

Держави взяли на себе зобов'язання не надавати (якщо на це не поширюються гарантії МАГАТЕ) вихідного чи спеціального матеріалу, що розщеплюється, а також обладнання або матеріалів, приготованого для виробництва матеріалу що розщеплюється. Особливо в Договорі обумовлюються методи контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї.

У 1995 р. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї вирішено було

продовжити на невизначений термін.

На підставі Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р. держави зобов'язалися не встановлювати і не розміщувати на дні морів і океанів і в його надрах за зовнішньою межею територіальних вод ядерної зброї або іншої зброї масового знищення, а також споруд, пускових установок та інших пристроїв, призначених для зберігання, випробування або застосування такої зброї.

В цілях забезпечення перевірки дотримання Договору держави мають право перевірки діяльності держав за межами територіальних вод за умови, що це спостереження не заважатиме такій діяльності.

Ядерна зброя заборонена і в південній частині Тихого океану. За Договором про без'ядерну зону південної частини Тихого океану 1985 р. (Договір Раратонга) сторони зобов'язуються не допускати випробування, використання, виготовлення, виробництва, придбання, установки або розміщення ядерної зброї на цій території, захоронення радіоактивних відходів. Система контролю за Договором включає доповіді держав і обмін інформацією, консультації, застосування гарантій МАГАТЕ. Згідно з Протоколом 2 до Договору ядерні країни зобов'язалися не застосовувати і не загрожувати застосуванням ядерної зброї проти держав-учасниць Договору.

Заборона ядерних випробувань

Нинішня міжнародна ситуація надає можливість для прийняття подальших ефективних заходів з ядерного роззброєння і проти поширення ядерної зброї у всіх його аспектах. Припинення всіх випробувальних вибухів ядерної зброї та всіх інших ядерних вибухів за допомогою обмеження розробки та якісного вдосконалення ядерної зброї та припинення розробки вдосконалених нових типів ядерної зброї являє собою ефективний захід ядерного роззброєння і нерозповсюдження. У цих цілях укладено кілька міжнародних договорів.

За Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі й під водою 1963 г. (ратифікований СРСР в 1963 г.) держави зобов'язалися заборонити і не здійснювати ядерних вибухів в атмосфері, за її межами (включаючи космічний простір), під водою, а також в будь-якому іншому середовищі, якщо вибух викликає випадання радіоактивних опадів за межами території держави. Даний Договір є безстроковим.

У 1974 р між СРСР і США було укладено Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї, за яким потужність проведених підземних випробувань ядерної зброї обмежена 150 кілотоннами.

У 1996 р. було підписано Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань. Учасники Договору зобов'язалися не проводити жодних випробувальних вибухів ядерної зброї і жодних інших ядерних вибухів, а також заборонити і запобігати будь-яким таким ядерним вибухам у будь-якому місці, що знаходиться під їхньою юрисдикцією або контролем.

Кожна держава зобов'язується також заборонити фізичним та юридичним особам на її території або в іншому місці, що знаходиться під її юрисдикцією, займатися діяльністю, вказаною в Договорі.

Держави співпрацюють з іншими державами і надають у відповідній формі правову допомогу, з тим щоб помагати здійсненню зобов'язань.

Для забезпечення виконання положень Договору запроваджується Організація за Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань.

З метою контролю за дотриманням Договору засновується режим контролю (міжнародна система моніторингу; консультації та роз'яснення; інспекції на місці; заходи зміцнення довіри), докладно врегульований Протоколом до Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 р.

Обмеження стратегічних наступальних озброєнь

Обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО) передбачається кількома міжнародними договорами, укладеними здебільшого між СРСР (РФ) та США.

Так, відповідно до Договору про обмеження систем протиракетної оборони 1972 р. (ПРО) було встановлено по два райони розміщення систем ПРО для СРСР та США, у кожному з яких могла бути розмішена обмежена кількість ракет і радіолокаційних станцій (РЛС). Протокол 1974 р. до Договору обмежив кількість районів розміщення систем ПРО одним.

Підписаний у 1979 р. Договір про обмеження стратегічного наступального озброєння (ОСО-2) встановлює обмеження стратегічних ракет, пускових установок та важких бомбардувальників. Однак цей Договір до цього часу не ратифікований РФ (США ратифікували Договір у січні 1997 р.).

У 1987 р. було укладено Договір між СРСР та США про ліквідацію ракет середньої дальності та малої дальності, що передбачав ліквідацію цілого класу СНО. У договорі були закріплені заходи контролю та перевірки, включаючи інспекції на місцях.

За Договором між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. сторони скорочують та обмежують свої СНО, а саме: міжконтинентальні балістичні ракети, балістичні ракети підводних човнів, важкі бомбардувальники, боєзаряди ракет таким чином, або через сім років після набуття Договором чинності сумарні кількості СНО не перевищували вказаної у договорі кількості. Заборонена також модернізація а заміна СНО. Обмежені райони базування мобільних пускових установок. Сторони зобов'язалися не використовувати маскування для здійснення контролю за дотримання положень Договору. Контроль включає в себе проведення інспекцій на місцях, так і забезпечення можливості безперервного спостереження за скороченням СНО. Для розв'язання питань за Договором запроваджується також Спільна комісія інспекцій та дотримання.

До Договору додаються Протокол про інспекції, Протокол про переобладнання та ліквідацію, Протокол про сповіщення та інш.

Договір між РФ та США про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р. встановлює подальші обмеження СНО та їх скорочення до більш низького рівня, ніж за Договором 1991 р., і більш жорсткі заходи контролю.

Заборона розробки, виробництва, застосування хімічної і бактеріологічної зброї та їх знищення

Відповідно до Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1972 р. держави зобов'язалися за жодних обставин не розробляти, чи не виготовляти, не накопичувати, чи не набувати і не зберігати:

- біологічні агенти або токсини, не призначені для профілактичних, захисних або інших мирних цілей;
- зброю або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів у ворожих цілях або збройних конфліктів.

Держави також взяли зобов'язання знищити або переорієнтувати а мирні цілі всі агенти, токсини, зброю, обладнання або засоби доставки, що знаходяться у їхньому розпорядженні.

Будь-яка держава-учасниця Конвенції може подати скаргу до Ради Безпеки ООН на те, що якась держава-учасник порушує свої зобов'язання згідно Конвенції. Рада Безпеки проводить розслідування за скаргою та інформує про його результати.

Таким чином, Конвенція доповнює Женевський протокол 1925 р.

Згідно з Конвенцією про заборону виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. держави зобов'язуються ні за яких обставин:

- не розробляти, не виробляти, чи не набувати іншим чином, не накопичувати чи не зберігати хімічну зброю або не передавати прямо або непрямо хімічну зброю кому б то не було;
- не застосовувати хімічну зброю;
- не проводити будь-яких військових приготувань до застосування хімічної зброї;
- не допомагати, не заохочувати або не спонукати будь-яким чином кого б то не було до проведення будь-якої діяльності, яка забороняється Конвенцією.

Під хімічною зброєю розуміються:

- токсичні хімікати і реагенти, які беруть участь у виробництві таких хімікатів;
- боєприпаси та пристрої, спеціально призначені для смертельного ураження або заподіяння іншої шкоди за рахунок токсичних властивостей токсичних хімікатів, які вивільняються в результаті застосування таких боєприпасів та пристроїв;
- будь-яке обладнання, спеціально призначене для використання безпосередньо у зв'язку із застосуванням боєприпасів та пристроїв.

Кожна держава зобов'язується знищити хімічну зброю, яка перебуває у її власності чи володінні або яка розміщена у будь-якому місці під її юрисдикцією чи контролем, відповідно до положень Конвенції.

Кожна держава зобов'язується також знищити всю хімічну зброю, залишену нею на території іншої держави-учасниці, і будь-які об'єкти з виробництва хімічної зброї, які знаходяться в її власності чи володінні або які розміщені у будь-якому місці під її юрисдикцією чи контролем.

Кожна держава-учасниця зобов'язується не використовувати хімічні засоби боротьби з заворушеннями як засобу ведення війни.

СКОРОЧЕННЯ ЗВИЧАЙНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ В ЄВРОПІ

У 1990 р, прагнучи замінити військову конфронтацію новим характером відносин безпеки між усіма державами на основі мирного співробітництва, європейські держави, в тому числі СРСР, уклали Договір про звичайні збройні сили в Європі.

Складовою частиною Договору є:

1. Протокол про існуючі типи звичайних озброєнь і техніки;
2. Протокол про процедури, що регулюють перекласифікацію конкретних моделей або варіантів навчально-бойових літаків у неозброєні учбові літаки;
3. Протокол про процедури, що регулюють скорочення звичайних озброєнь і техніки, що обмежуються Договором про звичайні збройні сили у Європі;
4. Протокол про процедури, що регулюють класифікацію бойових вертольотів і перекласифікацію багатоцільових ударних вертольотів;
5. Протокол про повідомлення та обмін інформацією;
6. Протокол про інспекції;
7. Протокол про спільну консультативну групу;
8. Протокол про тимчасове застосування деяких положень Договору про звичайні збройні сили в Європі.

Договір стосується наступних п'яти категорій звичайних збройних сил:

- бойові танки,
- бойові броньовані машини,
- артилерія,
- бойові літаки та
- бойові вертольоти.

При підписанні Договору держави надали іншим учасникам повідомлення про максимальні рівні наявності у них звичайних озброєнь і техніки.

Районом застосування Договору оголошена вся сухопутна територія держав-учасниць у Європі від Атлантичного океану до Уральських гір. У середині цього району виділені ще чотири райони, в межах яких держави обмежують і при необхідності скорочують чисельність своїх бойових танків, бойових броньованих машин, артилерії, бойових літаків і ударних вертольотів таким чином, щоб через 40 місяців після набуття чинності Договором сумарні кількості не перевищували певного рівня чисельності збройних сил. При цьому танки, бронемашини і артилерія, що не знаходяться в регулярних частинах, поміщаються в позначені місця складського зберігання і розташовуються тільки у певному районі.

Скорочення збройних сил за Договором здійснюються у три етапи і закінчуються не пізніше ніж через 40 місяців після набуття чинності Договором таким чином, щоб:

- до кінця першого етапу скорочень держави забезпечили, щоб у кожній з категорій звичайних озброєнь і техніки, обмежених Договором, принаймні 25 відсотків загальної норми скорочення було скорочено;
- до кінця другого етапу скорочень держави забезпечили, щоб у кожній з

категорій звичайних озброєнь і техніки, обмежених Договором, принаймні 60 відсотків загальної норми скорочення було скорочено;

- до кінця третього етапу скорочень, тобто не пізніше ніж через 40 місяців після набрання чинності Договору, держава-учасниця скоротила свою загальну норму скорочення у кожній з категорій звичайних озброєнь і техніки, що обмежуються Договором.

Процес скорочення, включаючи результати переобладнання звичайних озброєнь і техніки, що обмежуються Договором, для невійськових цілей, як під час періоду скорочення, так і протягом 24 місяців, наступних за періодом скорочення, підлягає інспекції без права відмови відповідно до Протоколу про інспекції.

З метою забезпечення контролю за дотриманням положень Договору кожна держава-учасниця надає повідомлення і обмінюється інформацією, що стосується її звичайних озброєнь і техніки, відповідно до Протоколу про обмін інформацією.

Договір є безстроковим. Однак держава у порядку здійснення свого національного суверенітету має право вийти з Договору, якщо вона вирішить, що виключні обставини поставили під загрозу її найвищі інтереси.

ЗАХОДИ ДОВІРИ

Важливу роль у запобіганні загрози війни відіграє інститут заходів довіри. **Заходи довіри** являють собою систему організаційно-правових заходів, що здійснюються з метою зниження військової небезпеки та забезпечення довіри між державами.

Початок розвитку інституту заходів довіри було покладено Угодою між СРСР і США про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни 1971 р. та Угодою про попередження ядерної війни 1973 р. за якими усунення небезпеки ядерної війни було оголошено метою політики двох великих держав і в разі ризику виникнення ядерного конфлікту сторони зобов'язувалися вдаватися до негайних консультацій.

Діюча в Європі система заходів довіри заснована насамперед на положеннях документів НБСЄ і включає в себе широкий комплекс заходів – заходи для забезпечення взаємодії та зв'язку між державами, повідомлення про військову діяльність і направлення спостерігачів на військові навчання і т.д.

Заключний акт 1975 р., зокрема, передбачає здійснення наступних заходів довіри між державами НБСЄ:

- попереднє (за 21 день) повідомлення про великих військових навчаннях, в яких беруть участь понад 25 тис. осіб;
- обмін спостерігачами на військових навчаннях;
- попереднє повідомлення про великі пересування військ.

Заходи довіри, зафіксовані у Заключному акті, були вдосконалені Підсумковим документом Стокгольмської конференції щодо заходів зміцнення довіри і безпеки та роззброєння в Європі 1986 р. встановлює:

- попереднє (за 42 дні) повідомлення про певні види військової діяльності (наприклад, повідомленню підлягає військова діяльність, в якій беруть участь

понад 13 тис. осіб, або 300 танків, або 3 тис. десантників);

- здійснення спостереження та контролю за певними видами військової діяльності. Держави запрошують спостерігачів з усіх інших учасників за діяльністю, в якій беруть участь понад 17 тис. військовослужбовців, або 5 тис. десантників. При цьому спостерігачам під час виконання їх функцій надаються дипломатичні привілеї і імунітети;

- обов'язковий обмін щорічними планами військової діяльності, що підлягає повідомленню;

- заборона проводити діяльність, що підлягає повідомленню, але не включена у відповідні плани,

- забезпечення перевірки дотримання Державою заходів довіри НБСЄ вправі проводити за запитом інспекції в зоні застосування заходів довіри (але не більше трьох в рік і не більше однієї від кожного учасника).

Віденські документи НБСЄ 1990 і 1992 рр. істотно розширили як перелік заходів довіри, так сферу їх застосування, і в даний час система заходів довіри включає в себе нові інститути (інспекції на місцях, технічний контроль і т.д.).

Новим напрямком у розвитку інституту заходів довіри є концепція відкритого неба.

Відповідно до Договору з відкритого неба 1992 р. держави зобов'язалися сприяти більшій відкритості в їх військовій діяльності, для чого надали один одному право проводити певну кількість спостережних польотів неозброєних літаків над своєю територією. Засновується також Консультативна комісія з відкритого неба, яка розглядає питання щодо дотримання Договору.